

УДК 340.142

Санагурська Г. М., к. ю. н., доцент кафедри

теорії держави і права, Львівський

торговельно-економічний університет, м. Львів,

ORCID ID: 000-0001-5603-5091; Researcher ID: F-9278-2019;

Куп'янська А. М., аспірантка юридичного факультету,

Львівський торговельно-економічний університет, м. Львів.

ПОНЯТТЯ, ОЗНАКИ ТА ФУНКЦІЇ ОКРЕМОЇ ДУМКИ СУДДІ КОНСТИТУЦІЙНОЇ ЮСТИЦІЇ: ТЕОРЕТИЧНИЙ АНАЛІЗ

Анотація. У статті проаналізовано загальнонаукові підходи до визначення поняття окремої думки судді конституційної юстиції. На основі аналізу наявних наукових позицій визначено загальні ознаки та функції окремої думки судді Конституційного Суду України.

Ключові слова: окрема думка, суддя Конституційного Суду України, Конституційний Суд України, ознаки, функції, конституційна юстиція, рішення Конституційного Суду України.

Sanahurska H. M., Candidate of Jurisprudence, Associate Professor at the Department of of State and Law Theory, Lviv University of Trade and Economics, Lviv;

Kupianska A. M., Postgraduate Student of the Faculty of Law, Lviv University of Trade and Economics, Lviv.

CONCEPT, FEATURES AND FUNCTIONS SEPARATE OPINION OF JUDGE OF CONSTITUTIONAL JUSTICE: THEORETICAL ANALYSIS

Abstract. The article analyzes general scientific approaches to the definition of the concept of a separate opinion of a judge of constitutional justice. On the basis of analysis of existing scientific positions, general features and functions of a separate opinion of the judge of the Constitutional Court of Ukraine are defined.

Keywords: a separate opinion, judge of the Constitutional Court of Ukraine, Constitutional Court of Ukraine, features, functions, constitutional justice, decisions of the Constitutional Court of Ukraine.

JEL: K 41.

DOI: <https://doi.org/10.36477/2616-7611-2019-08-09>

Постановка проблеми. Питання окремої думки судді конституційної юстиції є цікавим явищем для суспільства [14], потребує дослідження проблемних аспектів цього інституту та певного законодавчого вдосконалення.

Стаття 93 Закону України «Про Конституційний суд України» та § 74 Регламенту Конституційного суду України містять положення, відповідно до якого суддя, який підписав рішення, висновок, ухвалу про відмову у відкритті конституційного провадження у справі або про закриття

конституційного провадження, може викласти окрему думку не пізніше дванадцятого робочого дня з дня ухвалення рішення, надання висновку, постановлення ухвали. Суддя викладає окрему думку в письмовій формі, що додається до відповідного акта Конституційного суду України (далі — КСУ) та без зволікання оприлюднюється на офіційному веб-сайті КСУ [1, 2]. Тим не менше, таке досить стисле формулювання не дає чіткого уявлення про правовий зміст, мету та особливості цього феномену. Відсутність конкретного визначення поняття «окрема думка судді» у згаданих актах в певній мірі ускладнює розуміння його суті та призначення. Саме ці та інші дискусійні питання привертають увагу до інституту окремої думки судді конституційної юстиції як представників наукового товариства, так і юристів-практиків.

Аналіз останніх досліджень. Інституту окремої думки судді присвячено значну кількість наукових праць, в тому числі монографій, дисертаційних досліджень, наукових статей та інших публікацій. Однак, більшість із них аналізує окрему думку у розрізі таких галузей права як кримінальний процес (О.С. Бісюк «Окрема думка судді в кримінальному судочинстві України» (2012), господарський процес (Т.В. Степанова, В.Д. Найфлейш «Окрема думка судді як складова суддівського угляду в господарському судочинстві» (2015), цивільний процес (О. Хотинська-Нор, Я. Мельник), також частково досліджено окрему думку судді Верховного Суду.

Водночас певні аспекти окремої думки судді Конституційного Суду України в більшій чи в меншій мірі розглядалися у працях О. М. Верещагіна, О. Ю. Водяннікова, А. Л. Кононова, О. К. Намясенко, Д. Д. Лилака, С. В. Різника, І. Д. Сліденка, Т. М. Слінько, Є. В. Ткаченка, Т. О. Цимбалістого, Г. О. Христової, І. М. Шевчука та ін. У перелічених працях значну увагу приділено таким питанням як правова природа окремої думки судді, роль та значення окремої думки судді в розвитку конституційної юстиції, порівняльний аналіз окремої думки судді загального та континентального права, а також питання доцільності окремої думки судді конституційної юстиції.

Інститут окремої думки судді конституційної юстиції є предметом активного наукового дискурсу не лише в Україні, а й за її межами. Про право на окрему думку судді як конституційну цінність писали авторитетні судді Верховного суду Сполучених Штатів Америки Антонін Скалія, Уільям Бренан, також судді Верховного суду Канади Бора Ласкін, Клер Л'Ерью-Дюбе, австралійський професор Ендрю Лінч, доцент юридичного факультету Університету Еребру Каталін Келемен та ін.

Зважаючи на широкий спектр наукових напрацювань та не применшуючи їх важливості, все ж, слід зазначити про необхідність детальнішого загальнотеоретичного огляду категорії «окрема думка судді конституційної юстиції».

Постановка завдання. З урахуванням зазначених напрацювань поставлено за мету проаналізувати загальнонаукові підходи до визначення

поняття окремої думки судді конституційної юстиції, виокремити ознаки та функції досліджуваного інституту.

Виклад основного матеріалу. Наукові підходи до розуміння поняття окремої думки судді конституційної юстиції є доволі різними, оскільки в національному законодавстві відсутнє його детальне врегулювання.

Перш за все, варто наголосити, що в українській юридичній термінології термін «окрема думка» є родовим та охоплює всі нюанси цього інституту [12]. Певні відмінності є в країнах загального права, де окрема думка (*separate opinion*) може мати форму незгоди з судовим рішенням, прийнятого більшістю (*dissenting opinion*), а також форму погоджувальної думки, в якій суддя погоджується з прийнятим більшістю судовим рішенням, однак викладає відмінні або додаткові підстави чи обґрунтування (*concurring opinion*) [25].

В національній юридичній літературі поширеною є позиція, що окрема думка судді є процесуально-правовою формою викладу незгоди одного із суддів із рішенням суду в цілому або викладенням обставин, що доповнюють мотивовану частину рішення (висновку) та спрямована на заперечення, уточнення або обґрунтування висновків та рішень суду [4, с. 557; 10, с.134; 15, с.169; 21, с.161].

На переконання П. Ю. Ултургашева, особлива думка судді — це офіційна правова позиція судді, що брав участь у розгляді конкретної справи в складі колегії, яка не має обов'язкової юридичної сили та не співпадає з позицією, вираженою в прийнятому рішенні, у частині ухвалених висновків рішення, їх обґрунтування або в частині вирішення процесуальних питань [18]. Подібно інтерпретує поняття окремої думки російський науковець М. В. Вітрук: «Окрема думка судді КСУ — це офіційно виражена ним думка, яка не збігається з позицією більшості суддів щодо висновків, рішення або їх обґрунтування» [8, с. 438].

М. В. Тесленко зазначає, що окрема думка судді — це сформульоване ставлення до юридичного змісту питань, що були предметом розгляду, яке відрізняється від правових позицій Конституційного Суду України, викладених у його рішенні чи висновку [17, с.11-13].

На доктринальному значенні окремої думки наголошує І. М. Шевчук, підкреслюючи те, що окрема думка судді Конституційного Суду України виноситься суддею від власного імені, виступає його особистою позицією у справі та не породжує юридичних наслідків [21, с. 162]. Солідарне з таким підходом є твердження О. К. Намясенко, яка вказує, що окрема думка судді Конституційного Суду України не має обов'язкового значення і, відповідно, не породжує юридичних наслідків та не може розглядатися як джерело права [11, с. 182]. О. Г. Христова виправдано вважає окрему думку судді особистою позицією у справі, оскільки вона виноситься суддею від власного імені, а не від імені Конституційного Суду [19, с. 97].

Частина науковців дотримуються позиції, що окрема думка судді конституційного судочинства — це форма висловлення незгоди. Зокрема, Д. Д. Лилак під окремою думкою розуміє процесуально-правову форму

висловлення суддею незгоди із сутністю чи обґрунтуванням ухваленого Конституційним Судом України рішення, висновку [10, с. 134]. І. Д. Сліденко зазначає, що окрема думка судді є формою визначення власної позиції судді в разі незгоди з прийнятим (наданим) рішенням (висновком) або викладенням обставин, що доповнюють мотивовану частину рішення (висновку). Окрема думка відображає правову позицію судді у конкретній справі, яка розглядалася Конституційним Судом України, та спрямована на заперечення, уточнення або обґрунтування висновків та рішень Суду [15, с. 169].

О. Г. Кушніренко та Т. М. Слінько вважають, що особлива думка, яка публікується разом з рішенням КСУ — це унікальне явище, притаманне саме конституційному правосуддю. Суддя викладає свою протилежну офіційній інтерпретації думку на рівні індивідуальної правосвідомості, що сприяє уточненню, роз'ясненню, розумінню діалектики різних підходів до оцінки високо компетентними правознавцями правових явищ, які досліджувалися Конституційним Судом [9].

Таким чином, підсумувавши вищезазначені дефініції окремої думки судді конституційної юстиції можна виділити її характерні ознаки:

1) *суб'єкт права на окрему думку*. Висловлювати окрему думку щодо Рішення, Висновку Конституційного Суду України має право лише той суддя Конституційного Суду України, який брав участь у розгляді справи та підписав зазначений акт єдиного органу конституційної юрисдикції;

2) *добровільний характер*. Окрема думка судді конституційної юстиції є правом судді, а не обов'язком;

3) *публікується разом із рішенням, висновком*. Ця ознака притаманна саме конституційному судочинству. На відміну від судів загальної юрисдикції, окрема думка судді КСУ публічно оголошується і публікується разом з прийнятим рішенням, висновком у справі.

4) *відмінність позиції судді, який її висловлює, від позиції більшості суддів*;

5) *викладається у довільній письмовій формі*. Законодавство не передбачає вимоги до форми і змісту окремої думки, а також меж здійснення суддею права на окрему думку. В правових актах не зазначається, до якої частини рішення Конституційного Суду викладається окрема думка. В таких випадках допускається її викладення до будь-якої частини: вступної, описової, мотивувальної, резолютивної;

6) *відсутність юридичних наслідків*;

7) *офіційний характер*. Вважається, що публікація окремої думки в офіційних виданнях надає їй певної офіційності [3, с. 26]. Однак, не всі науковці притримуються такою думки. Зокрема, Т. О. Цимбалістий, характеризуючи правову природу актів КСУ зазначає, що в основі правової позиції КСУ лежать конституційні принципи, наукові знання, різні правові доктрини і праворозуміння, а також наукова і професійна правосвідомість суддів Конституційного Суду. Але оскільки їх праворозуміння не завжди є однаковим, а підходи до вирішення певних правових проблем також не

завжди співпадають, то загальнообов'язковими є ті правові позиції, які колегіально прийняті Конституційним Судом і містяться у його актах. Лише такі правові позиції набувають офіційного характеру, на відміну від окремих думок суддів [20, с. 55]. Без сумніву, акти КСУ та окрема думка судді КСУ мають суттєві відмінності та різні характерні особливості. Однак, це не перешкоджає окремій думці мати статус офіційного процесуального документу.

Запропонований перелік ознак окремої думки судді Конституційного Суду не є вичерпним та в певній мірі може мати дискусійний характер, оскільки кожна зазначена ознака потребує більш ретельного аналізу.

Виходячи з наведених вище дефініцій, а також сформульованих на їх основі ознак, можна виділити такі функції окремої думки судді конституційної юстиції:

1. Захисна. В науковому дискурсі домінує позиція, що «право на окрему думку — це і захист репутації судді, сильний професійний стимул, психологічна гарантія, яка дає змогу відчувати особисту свободу і незалежність, цінність власного рішення і відповідальність за свій вибір» [7, с. 43-46]. Підтримуємо точку зору О. К. Намясенко, яка зазначає, що право судді Конституційного Суду України на окрему думку є однією з найсуттєвіших гарантій його незалежності, як зовнішньої — від законодавчої та виконавчої влади, так і внутрішньої [11, с. 187]. Такої ж позиції притримується О. Ю. Водянніков, який розглядає інститут окремої думки як прояв незалежності судді від своїх колег, а також від інших гілок влади [5, с. 18].

2. Наукова. Окремі думки становлять науковий інтерес для вчених та практиків, оскільки досліджуються разом з рішеннями КСУ в наукових статтях, дисертаціях, монографіях. Тексти окремих думок активно використовуються у навчальному процесі. Окремі думки аналізуються і самими суддями КСУ під час розгляду справ з аналогічних питань [16, с. 56]. Про наукову функцію окремої думки зазначає С. В. Шевчук: «Вона є тим маркером, який визначає подальшу науково-практичну дискусію, формує дискурс суспільно-політичного діалогу з важливих конституційних питань, який відбувається на різних рівнях і між різними групами: суддями Конституційного Суду України та суддями загальної юрисдикції, законодавцями, урядовими юристами та всією небайдужою громадськістю» [13].

3. Інформаційна. На думку Т. М. Слінько ,окрема думка є важливим каналом інформування населення про хід обговорення справ в органі конституційної юрисдикції [16, с. 56]. Окрім того, окрема думка спрямована на залучення безпосередньої уваги громадськості і, таким чином, призначена стимулювати законодавчі зміни.

4. Доповнююча (удосконалююча). В окремій думці суддя може підтримати рішення, висновок суду, однак він може бути не згодний з окремими положеннями, або використовує право на окрему думку для висловлення доповнень до рішення чи висновку Конституційного Суду

України [21, с. 162]. С. В. Шевчук у своїй першій окремій думці зазначає: «...обґрунтована окрема думка виконує важливу функцію виправлення помилок, допущених у рішенні, спонукає до законодавчого втручання у питання та може слугувати моделлю для виправлення як суддівських, так і законодавчих помилок у майбутньому» [13]. З цього приводу висловився колишній Голова Верховного Суду США Чарльз Г'юз, на думку якого окрема думка є зверненням до розуму майбутнього, коли суд може змінити рішення в аналогічних справах та виправити помилку, на яку вказував суддя — автор окремої думки [23, с. 144]. Про роль окремої думки як засобу удосконалення судового рішення наголошує А. М. Мірошниченко: «Окрема думка — це інструмент, який не тільки не підриває авторитет судового рішення, а працює на те, щоб воно було зрозумілим, переконливим, сприяє розвитку права, може перерости в позицію більшості» [6].

5. Функція підвищення професіоналізму. Реалізація права на окрему думку є правовою формою статусу судді Конституційного Суду України, яка сприяє зростанню рівня його професіоналізму та відповідальності [11, с. 187].

6. Функція взаємодії. *Незгода при колегіальному вирішенні судових справ існувала завжди. Як слушно зауважує К. Келемен, «природно, а також корисно, що судді не погоджуються в певних юридичних питаннях... Судді, безсумнівно, обговорюють всі випадки між собою і висловлюють свою окрему думку. Такі дискусії є фундаментальними для досягнення правильного рішення» [22]. Зрозуміло, що думка більшості не завжди може бути правильною, тому судді, що висловлюють окремі думки створюють конституційний діалог про основні питання, які можуть в майбутньому змінити рішення більшості [24]. Окрім цього, окрема думка судді конституційної юстиції є важливою частиною конституційного дискурсу, форма діалогу з суддями, правниками, суспільством, як теперішніми, так і майбутніми, з важливих питань, що постали в конституційному провадженні [5, с. 21].*

Звичайно запропоновані функції окремої думки судді конституційної юстиції не претендують на вичерпність та допускають їх різне комбінування, не беруть до уваги усю багатоманітність факторів, але все ж дозволяють системно оцінити порушену проблематику, виділити пріоритети подальших наукових та практичних кроків у цьому напрямі.

Висновки. Аналіз наведених дефініцій, а також поглядів учених щодо сутності, ознак та функцій окремих думок суддів конституційної юстиції дає можливість для формулювання певних висновків.

Очевидною є колізія у поглядах вчених і практиків-юристів на термін «окрема думка судді», а тому нині однозначне його визначення має бути дано не лише на теоретичному, а на нормативному рівні.

Під окремою думкою судді конституційної юстиції слід розуміти офіційний письмовий документ, що є невід'ємним елементом рішення Конституційного Суду, у якому суддя, який брав участь у розгляді справи, висловлює власні правові позиції з питань, що стосуються конкретної справи, наводячи при цьому аргументи й факти, які, на його погляд, не дають змогу погодитись з усім чи певними пунктами рішення більшості.

Законодавче закріплення визначення окремої думки судді конституційної юстиції допоможе стабілізувати її контроверсійний характер, що склався за останні роки в науковій та практичній сферах, в тому числі вирішить низку практичних та науково-теоретичних питань. Зокрема, це допоможе підкреслити важливість окремої думки судді, її доцільності та зніме ярлик негативного явища, який є досить поширеним в українській правовій системі.

Література:

1. Про Конституційний Суд України: Закон України від 13 липня 2017 року № 2136-VIII. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.
2. Регламент Конституційного Суду України ухвалений на спеціальному пленарному засіданні Конституційного Суду України Постановою Конституційного Суду України від 22 лютого 2018 року № 1-пс/2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18>.
3. Басангов Д. А. Юридическая природа особого мнения судьи Конституционного Суда Российской Федерации // Журнал российского права. — 2006. — № 2. — С. 24-34. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://cyberleninka.ru/article/v/yuridicheskaya-priroda-osobogo-mneniya-sudi-konstitutsionnogo-suda-rossiyskoy-federatsii>.
4. Великий енциклопедичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. — К. : ТОВ «Видавництво «Юридична думка»», 2007. — 992 с.
5. Водянніков О. Ю. Роль окремої думки судді в розвитку конституційної юриспруденції / О. Ю. Водянніков // Вісник Національної академії правових наук України. — 2016. — № 3 (86) — С. 15-22.
6. Інститут окремої думки: погляд суддів та фахівців. Експертна дискусія «Окрема думка: спірні питання». 2018 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://www.pravo.org.ua/ua/news/20873391-institut-okremoyi-dumki-poglyad-suddiv-ta-fahivtsiv>.
7. Кононов А. Л. Право на особое мнение / А. Л. Кононов // Закон — 2006. — №11. — С. 43-46.
8. Конституционное правосудие. Судебно-конституционное право и процесс: Учебное пособие / Н.В.Витрук; Российская академия правосудия. — 4-е изд., перераб. и доп. — М.: Норма: НИЦ Инфра-М, 2012 — 592 с. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://znanium.com/catalog/product/366320>.
9. Кушніренко О. Г., Слінько Т. М. Окрема думка судді Конституційного Куду України як невід'ємна частина судового рішення. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://intkonf.org/kushnirenko-og-slinko-tm-okrema-dumka-suddi-konstitutsiynogo-sudu-ukrayini-yak-nevidemna-chastina-sudovogo-rishennya/>.

10. Лилак Д. Д. Інститут окремої думки в конституційному судочинстві (порівняльний аналіз) / Д. Д. Лилак // Вісник Конституційного Суду України. — 2011. — № 4-5. — С. 131-139.
11. Намясенко О. К. Характеристика поняття окремої думки судді Конституційного Суду України / О. К. Намясенко // Держава і право: юрид. і політ. науки : зб. наук. пр. — К., 2007. — Вип. 37. — С. 182-187.
12. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С. В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України (щодо правосуддя) вимогам статей 157 і 158 Конституції України [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/1-v/2016-06.pdf>.
13. Окрема думка судді Конституційного Суду України Шевчука С. В. стосовно Висновку Конституційного Суду України у справі за зверненням Верховної Ради України про надання висновку щодо відповідності законопроекту про внесення змін до Конституції України щодо недоторканності народних депутатів України та суддів вимогам статей 157 і 158 Конституції України // Вісн. Конституц. Суду України. — 2015. — №4. — С. 54.
14. Окрема думка судді — що за процесуальний феномен? // Круглий стіл. — Комітет з процесуального права та Комітет з конституційного права, адміністративного права та прав людини Асоціації правників України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <https://radako.com.ua/news/okrema-dumka-suddi-shcho-za-procesualniy-fenomen>.
15. Сліденко І. Д. Тлумачення Конституції: питання теорії та практики в контексті світового досвіду / І. Д. Сліденко — Одеса: Фенікс, 2003. — 234 с.
16. Слінько Т. М. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України / Т. М. Слінько, Є. В. Ткаченко // Бюлетень Міністерства юстиції України. — 2011 — №11. — С.53-59.
17. Тесленко М. Взаємозв'язок права і політики в діяльності Конституційного Суду України / М.Тесленко // Право України. — 1999. — № 10. — С. 11-13.
18. Ултургашев П.Ю. Особые мнения судей в сравнительно-правовом контексте / П.Ю. Ултургашев // Сравнительное конституционное обозрение. — 2013. — № 6(97).— С. 75-87. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://xn----7sbbaj7auwnffhk.xn--p1ai/article/6688>.
19. Христова Г. О. Юридична природа актів Конституційного Суду України [Текст]: дис... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Христова Г.О.; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. — Х., 2004. — 226 с.
20. Цимбалістий Т. О. Правова природа актів Конституційного Суду України Т. О. Цимбалістий // Університетські наукові записки. Часопис Хмельницького університету управління та права. — 2007. — № 1 (21). — С. 47-55.

21. Шевчук І. М. Правова природа окремої думки судді Конституційного Суду України І. М. Шевчук // Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія Право. — Випуск 23. Частина І. Том 1. — 2013. — С. 160-163.
22. Kelemen K. The Road from Common Law to East-Central Europe: The Case of the Dissenting Opinion. Published in P. Cserne–M. Könczöl (eds), *Legal and Political Theory in the Post-National Age*, Frankfurt-[etc.], Peter Lang Publ. — 2011 — P. 118-134. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2168665>.
23. Ginsburg R. Remarks on Writing Separately // *Washington Law Review*. — 1990. — Vol. 65 (1). — P. 133-150. Available at SSRN: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/washlr65&div=11&id=&page=&t=1558283886/>.
24. Martin H. Kelly. What Is a Majority Opinion: A Definition and Overview. 2018. Available at SSRN: <https://www.thoughtco.com/majority-opinion-104786>.
25. Report On Separate Opinions Of Constitutional Courts(Adopted by the Venice Commission at its 117th Plenary Session (Venice, 14-15 December 2018) Available at SSRN: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2018\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2018)030-e).

References:

1. Pro Konstytutsijnij Sud Ukrainy: Zakon Ukrainy vid 13 lypnia 2017 roku № 2136-VIII. [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2136-19>.
2. Rehlament Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy z 22 liutoho 2018 roku № 1-ps / 2018 [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v0001710-18>.
3. Basanhov D. A. Yurydychna pryroda osobystoi dumky suddi Konstytutsijnoho Sudu Rosijs'koi Federatsii // *Zhurnal rosiys'koho prava*. — 2006. — № 2. — S. 24-34. [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <https://cyberleninka.ru/article/v/yuridicheskaya-priroda-osobogo-mneniya-sudi-konstitutsionnogo-suda-rossiyyyy-federatsii>.
4. Velykyj entsyklopedychnyj slovnyk / za red. akad. NAN Ukrainy YU. S. Shemshuchenka. — K. : TOV «Vydavnytstvo« Yurydychna dumka »»», 2007. — 992 s.
5. Vodiannikov O. YU. Rol' okremoi dumky suddiv u rozvytku konstytutsijnoi yurysprudentsii / O. YU. Vodyannikov // *Visnyk Natsional'noi akademii pravovykh nauk Ukrainy*. — 2016. — № 3 (86) — s. 15-22.
6. Instytut okremykh dumok: pohliad suddiv ta fakhivtsiv. Ekspertna dyskusiiia «Okrema dumka: spirni pytannia». 2018 [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <https://www.pravo.org.ua/ua/news/20873391-institut-okremoyi-dumki-poglyad-suddiv-ta-fahivtsiv>.
7. Kononov A. L. Pravo na osoboe mneniie / A. L. Kononov // *Zakon* — 2006. — №11. — s. 43-46.

8. Konstytutsyonnoe pravosudyе. Sudebno-konstytutsyonnoe pravo i protsess: Uchebnoe posobyе / N.V.Vytruk; Rosсыyskaia akademyia pravosudyа. — 4-e yzd., Pererab. y dop. — M.: Norma: NYTS Ynfra-M, 2012 — 592 s. [Elektronnyy resurs]. — Rezhym dostupa: <http://znanium.com/catalog/product/366320>.
9. Kushnirenko O.V., Slin'ko T. M. Okrema dumka suddi Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy yak nevid'iemnoa chastyna sudovoho rishennia. [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <http://intkonf.org/kushnirenko-og-slinko-tm-okrema-dumka-suddi-konstitutsijnogo-sudu-ukrayini-yak-nevidemna-chastina-sudovogo-rishennya/>.
10. Lylak D. D. Instytut okremykh dumok v konstytutsijnomu sudochynstvi / D. D. Lylak // Visnyk Konstytutsijnoho Sudu Ukryiny. — 2011. — № 4-5. — s. 131-139.
11. Namiasenko O.K. Kharakterystyka ponyattia okremykh dumok suddiv Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy / O. K. Namyasenko // Derzhava i pravo: yuryd. i polit. nauky: zb. nauk. pr. — K., 2007. — Vyp. 37. — S. 182-187.
12. Okrema dumka suddi Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy Shevchuka S. V. stosovno Vysnovku Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy u spravi za zvernenniam Verkhovnoi Rady Ukrainy pro nadannia vysnovku shchodo vidpovidnosti zakonoproektu pro vnesennia zmin do Konstytutsii Ukrainy (shchodo pravosuddia) vymoham statey 157 i 158 Konstytutsii Ukrainy [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <http://ccu.gov.ua/sites/default/files/ndf/1-v/2016-06.pdf>.
13. Okrema dumka suddi Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy Shevchuka S. V. stosovno Vysnovku Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy u spravi za zvernenniam Verkhovnoi Rady Ukrainy pro nadannja vysnovku shchodo vidpovidnosti zakonoproektu pro vnesennya zmin do Konstytutsii Ukrainy shchodo nedotorkannosti narodnykh deputativ Ukrainy ta suddiv vymoham statey 157 i 158 Konstytutsii Ukrainy // Visn. Konstytuts. Sudu Ukrainy. — 2015. — №4. — S. 54.
14. Odnа dumka suddi — shcho za protsesual'nyj fenomen? // Kruhlyj stil. — Komitet z protsesual'noho prava ta Komitetu z konstytutsijnykh prav, administratyvnoho prava ta prav lyudyny Asotsiatsii pravnykiv Ukrainy. [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupu: <https://radako.com.ua/news/okrema-dumka-suddi-shcho-za-procesualniy-fenomen>.
15. Slidenko I. D. Tlumachennia Konstytutsii: pytannia teorii ta praktyky v konteksti svitovoho dosvidu / I. D. Slidenko — Odesa: Feniks, 2003. — 234 s.
16. Slin'ko T. M. Pravova pryroda okremykh dumok suddiv Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy / T. M. Slin'ko, YE. V. Tkachenko // Biuleten' Ministerstva yustytysii Ukrainy. — 2011 — №11. — S.53-59.
17. Teslenko M. Vzayemozv'iazok prava i polityky v diial'nosti Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy / M.Teslenko // Pravo Ukrainy. — 1999. — № 10. — S. 11–13.
18. Ulturhashev P.YU. Osoblyvi vidhuky sudiv v porivnial'no-pravovomu konteksti / P.YU. Ulturhashev // Sravnytel'noe konstytutsyonnoe obozrenie. —

2013. — № 6 (97) .– S. 75-87. [Elektronnyj resurs]. — Rezhym dostupa: <http://xn---7sbbaj7auwnffhk.xn--p1ai/article/6688>.
19. Khrystova H. O. Yurydychna pryroda aktiv Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy [Tekst]: Dys ... kand. yuryd. nauk: 12.00.01 / Khrystova H.O .; Natsional'na yurydychna akademiia Ukrainy im. Yaroslava Mudroho. — KH., 2004. — 226 s.
 20. Tsymbalistyj T. O. Pravova pryroda aktiv Konstytutsijnyy Sudu Ukrainy T. O. Tsymbalistyj // Universytets'ki naukovy zapysky. Chasopys Khmel'nyts'koho universytetu upravlinnia ta prava. — 2007. — № 1 (21). — s. 47-55.
 21. Shevchuk I. M. Pravova pryroda okremykh dumok suddiv Konstytutsijnoho Sudu Ukrainy I. M. Shevchuk // Naukovyj visnyk Uzhhorods'koho natsional'noho universytetu. Seriya Pravo. — Vypusk 23. Chastyna I. Tom 1. — 2013. — S. 160-163.
 22. Kelemen K. The Road from Common Law to East-Central Europe: The Case of the Dissenting Opinion. Published in P. Cserne–M. Könczöl (eds), *Legal and Political Theory in the Post-National Age*, Frankfurt-[etc.], Peter Lang Publ. — 2011 — P. 118-134. Available at SSRN: <https://ssrn.com/abstract=2168665>.
 23. Ginsburg R. Remarks on Writing Separately // *Washington Law Review*. — 1990. — Vol. 65 (1). — P. 133-150. Available at SSRN: <https://heinonline.org/HOL/LandingPage?handle=hein.journals/washlr65&div=11&id=&page=&t=1558283886/>.
 24. Martin H. Kelly. What Is a Majority Opinion: A Definition and Overview. 2018. Available at SSRN: <https://www.thoughtco.com/majority-opinion-104786>.
 25. Report On Separate Opinions Of Constitutional Courts(Adopted by the Venice Commission at its 117th Plenary Session (Venice, 14-15 December 2018) Available at SSRN: [https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD\(2018\)030-e](https://www.venice.coe.int/webforms/documents/default.aspx?pdffile=CDL-AD(2018)030-e).